

BİR HİLÂFET MÜCADELESİNİN ARKA PLANI: BİLGE HALİFE ME'MÛN İLE SANATÇI HALİFE İBRÂHİM B. MEHDÎ

The Background of a Caliphate Struggle: The Sage Caliph Ma'mûn and the Artist Caliph İbrâhîm b. al-Mahdî

Nadir KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye orcid.org/01x8m3269

Assoc. Prof., Hitit University Faculty of Theology Department of Islamic History and Art Department of Islamic History, Çorum, Türkiye

✉ nadirkarakuş@hitit.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1508-9752>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19.01.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 08.10.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

” Atıf / Cite as: Karakuş, Nadir. "Bir Hilâfet Mücadelesinin Arka Planı: Bilge Halife Me'mûn ile Sanatçı Halife İbrâhîm b. Mehdî". *Mütefekkir* 11/22 (2024), 543-560.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600725>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This article is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

BİR HİLÂFET MÜCADELESİNİN ARKA PLANI: BİLGE HALİFE ME'MÛN İLE SANATÇI HALİFE İBRÂHİM B. MEHDÎ

Öz

İslâm tarihinde amca ve yeğen arasında geçen iktidar mücadeleleri, Asr-ı Saadet'ten Emevîlere, Abbâsîlerden daha sonraki hanedanlara varıncaya kadar kendisini göstermiştir. Bunlar arasında en ilginç ve sıra dışı özelliklere sahip olanı ise Abbâsî halifesi Me'mûn ile amcası İbrâhîm b. Mehdî arasında geçen olaydır. Ana kaynaklar yanında modern çalışmalar ve oryantalist araştırmalarla desteklenen bu makalede, bilim ve hikmet ehli ile sanat ve musiki ile uğraşanların mücadelesinin nasıl sonuçlanacağına cevapları aranmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, aynı zamanda melodiler ve duygularla, akıl ve iradenin hür düşünce ufkunda yaptığı yolculuğun sonucunun ne olacağına cevabı verilmiştir. Konuyu daha net ortaya koyabilmek için musikîşinas İbrâhîm b. Mehdî ile bilge halife Me'mûn'un hayatlarından kesitler sunulmaya gayret edilmiştir. Onların çevrelerinde yer alan kişiler, sanatçılar ve devlet adamlarının bu sürece katkıları ile her iki şahsiyetin buldukları görevler ve devlet tecrübeleri de makalenin merkezinde yer almıştır. Daha sonra, yaşanan iktidar mücadelesinden kesitler aktarılarak evliliklerden, tecrübeler, kumandanlardan devlet adamlarına kadar bazı tahlillerde bulunulmuştur. İki hanedan üyesinin iktidar mücadelesini irdelemeyi amaçlayan bu makale, bilge ile müzisyen olarak tanımlamayı tercih ettiğimiz iki halife üzerinden hikmet ehli ile sanat erbabının yönetimdeki başarıları ve zaafalarını merkeze almıştır. Çalışma neticesinde bazı sonuçlara ulaşılmış, bilim ve hikmetin devlet yönetiminde sanattan daha ön planda olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsîler, Me'mûn, İbrâhîm b. Mehdî, Rekabet.

The Background of a Caliphate Struggle: The Sage Caliph Ma'mûn and the Artist Caliph Ibrâhîm b. al-Mahdî

Abstract

Power struggles between uncle and nephew in Islâmic history have manifested themselves from the Asr-ı Saadet to the Umayyâds, from the Abbâsids to the later dynasties. Among these, the one with the most interesting and extraordinary features is the incident between the Abbâsîd caliph al-Ma'mûn and his uncle Ibrâhîm b. al-Mahdî. This article, supported by modern studies and orientalist research as well as main sources, aims to see how the struggle of the people of science and wisdom and those dealing with art and music will end. In this context, it also addresses the outcome of the journey of reason and will within the realm of free thought, guided by melodies and emotions. To clarify the subject, examples from the lives of the musician Ibrâhîm b. al-Mahdî and the wise caliph al-Ma'mûn have been presented. The article focuses on their roles, state experiences, and the contributions of those around them, including artists and statesmen, to this process. After that, sections from the power struggle are presented from marriages to experiences, from commanders to statesmen and some analyses are made. This article, which aims to examine the power struggle between two members of a dynasty, centers on the strengths and weaknesses in governance of sages and artists through the lens of two caliphs, whom we prefer to describe as "the wise" and "the musician". As a result of the study, some conclusions were drawn, and it was concluded that science and wisdom were more prominent than art in state administration.

Keywords: History of Islam, Abbâsids, al-Ma'mûn, Ibrâhîm b. al-Mahdî, Competition.

GİRİŞ

İslâm tarihinde, amca-yeğen mücadeleleri zaman zaman ortaya çıkmış ve bu husus, geçmiş zamanın seyrine, farklı bir derinlik kazandırmıştır. Bunlar arasında ilk akla gelenlerden biri, Asr-ı Saâdet döneminde¹ meydana gelmiştir. Mekke müşrikleri ile Müslümanlar arasında 2/624'te cereyan eden Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamber (s.a.v) ile amcası Abbâs b. Abdülmutilib (ö. 32/653) karşı karşıya gelmişler; amca Abbâs bu savaşta Müslümanlara esir düşmüştür. Abbâs, kısa bir esaret hayatının ardından kendisinin ve akrabalarının fidyesini ödedikten sonra Mekke'ye geri dönebilmiştir.² Emevîler dönemi (661-750) halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik (724-743), kardeşi II. Yezîd'in (720-724) oğlu ve halefi olan yeğeni II. Velîd'i (743-744) veliahtlıktan vaz geçirmek için oldukça etkili bir mücadele vermiş,³ üstelik onun sefih hayatını abartarak öne çıkarıp yeğenini, günahkârlıkla itham etmiştir.⁴

Yukarıda bahsedilen amca-yeğen mücadelelerinin daha acımasız, Abbâsîlerin (750-1258) ilk yıllarında bir kez daha karşımıza çıkmıştır. İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh (750-754) ile ikinci halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) amcası olan Abdullah b. Ali b. Abdullah (ö. 147/764), bu mücadelenin merkezinde yer almıştır.⁵ Amca Abdullah b. Ali, 11 Cemâziyelâhir 132/25 Ocak 750'de son Emevî halifesi II. Mervân'ı (744-750) Zap Savaşı'nda mağlup ederek hem Abbâsî devletinin önünü açmış hem de Emevîlerin yıkılışına neden olmuştur.⁶ Bundan sonra Suriye valisi

-
- ¹ Hz. Muhammed'in (s.a.v) yaşadığı dönemle ilgili olarak kullanılan ve "mutluluk çağı, insanların en bahtiyar oldukları asır" diye çevirebileceğimiz özel bir terimdir. bk. Buhârî, *Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühêr b. Nâsirunnâsir (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Şehâdât", 9.
- ² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1409/1989), 1/79, 99; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ - İ. Ebyârî - A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 1/606; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübêlâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 1/606; William Montgomery Watt, *Mahomet à Médine* (Paris: Payot, 1959), 17-27.
- ³ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Abdülmecid er-Ruhaynî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1983), 5/196; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 70/230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 1/344; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 11/292; A. Mansurnoor, "The Significance of the Murder of Walid II in Early Islamic History", *Hamdard Islamicus* 13/4 (1990), 65-75.
- ⁴ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, thk. İhsan Abbas vd (Beyrut: Dâru Sâdir, 1429/2008), 7/5; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 256-257.
- ⁵ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdülmun'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 1/378-379; Nadir Karakuş, *Bir İhtilalcinin Anatomisi, Ebû Müslim Horasani* (İstanbul: Neva Yayınları, 2017), 207-210.
- ⁶ Anonim, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l-Hakâik*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1871), 3/201-206; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, nşr. Ali Habîbe (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1387/1967), 125-137; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 259-260.

olarak hayatına devam eden Abdullah b. Ali,⁷ iktidar hırsına kapıldığı için yeğeni Ebû Ca'fer'in saltanatının ilk yıllarında merkezî otoriteye karşı çıkmış ve 136/754'te Nusaybin yakınlarında meşhur Abbâsî kumandanı Ebû Müslim-i Horasânî'ye (ö. 137/755) yenilmiştir.⁸ Mağlup olup hayallerine veda eden Abdullah b. Ali Basra valisi olan kardeşi Süleyman'ın yanına kaçsa da elîm akıbetinden kurtulamamış, Lahmîlerin eski başkenti Hîre'de⁹ temeline tuz doldurulmuş bir eve hapsedilmiştir. Yaklaşık yedi yıllık bir hapis hayatından sonra da 147/764'te akıtılan suların tuzları eritmesiyle çöken binanın enkazı altında kalarak elîm bir şekilde can vermiştir.¹⁰

Abdullah b. Ali'nin iktidar hırsı ve taht düşkünlüğünden dolayı, yeğeni olan halifeye isyan edip acı bir sonla hayatına veda etmesinden yaklaşık altmış yıl kadar sonra, sıra dışı bir başka hanedan üyesi, tarih sahnesine çıkmıştır. Bu kez, musikişinaslığı¹¹ ve Hâdî-İlelhak ile Hârûnürreşîd'e üvey kardeşlik yapmasıyla öne çıkan İbrâhim b. Mehdî,¹² yeğeni Halife Me'mûn'a (813-833) alternatif olarak ileri sürülmüştür. Ancak bu süreç, daha öncekilerden farklı bir karakter arz etmiş, çok fazla iktidar hırsı olmamasına rağmen İbrâhim, Abbâsî ailesinden bazı kimselerin öne çıkarmalarıyla bir anda kendisini Bağdat'ta ikinci bir halife olarak bulmuştur. Sebep-sonuç ilişkisi yukarıdaki son örnekten farklı olmasına rağmen yeğen tarafı, benzer özellikler arz etmiştir. Bağdat şehrini kuran ve Abbâsîleri yapısal reformlara tabi tutan Ebû Ca'fer el-Mensûr¹³ gibi Halife Me'mûn da önemli işler başarmış, "İslâm'ın akılcı ve entelektüel uyarıcısı" konumuna yükselmiştir.¹⁴ Böy-

⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 1/196; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târîhi Dimaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1402/1984), 1/84.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997), 5/56; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dârü'l-Fikr, ts.), 8/3803; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 13/282; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûk Mısr ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 1/329.

⁹ İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâbü'l-Sûreti'l-Arz*, nşr. J. H. Kramers (Leiden: E. J. Brill, 1938), 215; İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), 82; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), 30.

¹⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1959), 4/144; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 31/60; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber ve dîvânü mübtede' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihim min zevi's-se'ni'l-ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1985), 3/227-228; J. Lassner, "Did the Caliph Abu Ja'fer al-Mansur Murder his Uncle Abdullah b. Ali and Other Problems with in the Ruling House of the Abbasids", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, ed. Myriam Rosen-Ayalon (Jerusalem: y.y., 1977), 69-99.

¹¹ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79 vd.; Henri George Farmer, *A History of Arabian Music* (London: Luzac Publishing, 1929), 119-124.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 1/39, 289.

¹³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-ışraf*, *Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, çev. Mithat Eser (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 17-20; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/62-98.

¹⁴ Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 97-118.

lece bilge halife ile müzisyen amcası, ortaya çıkan saltanat mücadelesinde karşı karşıya gelmiştir.

Bu ilginç sürecin, müstakil olarak incelenmemesinden dolayı konunun önem arz ettiği ve Abbâsîlerin zirve dönemine, farklı bir soluk getirdiği aşikârdır. Ana kaynaklar yanında, modern çalışmalar ve Batı'da yapılan araştırmalarla desteklenen bu makalenin, iktidar mücadelelerine, farklı bir pencere açacağı kuşkusuzdur. Ayrıca bu makalede, bilime değer veren bir halife ile onun karşısında yer alan sanatkâr amcasının kişilikleri üzerinden bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Makalenin bir başka gayesi de iki halife adayının üstlendiği vazifeler üzerinden mücadelelerinin tahlil edilmesi olmuştur. Ele alınan bu konular, aynı zamanda sanat ehli ile kalem ve hikmet ehlinin daha net mukayeselerinin yapılmasına imkân sağlayacaktır.

1. MÛSİKİŞİNAS İBÂHİM B. MEHDÎ

Ele alınacak konunun ve sürecin, daha iyi anlaşılması için iki liderin hayatlarına ait başlıca hasletlerin bilinmesinde yarar görülmüştür. İbrâhim b. Mehdî, Hâşimî ailesinin siyaseten çok fazla öne çıkmayan, üvey kardeşleri Hârûnürreşid ve Hâdî'nin gölgesinde kalan bir kişi olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁵ Üstelik onun annesi, diğerlerinin valideleri Hayzürân (ö. 173/789) gibi meşhur bir hanım¹⁶ değil, Deylem asıllı ismi dahi doğru kaydedilmeyen¹⁷ Şekle/Şekile/Şikle isminde siyahî bir câriyedir.¹⁸ Kendisi de bu nedenle annesine nispeten "İbn Şekle" olarak da anılmıştır.¹⁹ Şekle'nin babasının; yani İbrâhim b. Mehdî'nin anne tarafından dedesinin, Şâh Efrend denilen Mazyâr'ın adamlarından birisi olarak gösterilmesi,²⁰ sanki bu sıradanlığı ortadan kaldırmaya yönelik gibidir. Mazyâr (816-840) ise Taberistan'ın dağlık bölgesinde hüküm süren mahallî bir hânedan olan Kârinîlerin (531-

¹⁵ Nabia Abbott, *Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Hârûn al-Rashîd* (Chicago: University of Chicago Press, 1946), 210-224; Farmer, *A History of Arabian Music*, 119-124.

¹⁶ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 5/451; 6/355; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1397), 1/445-447; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387), 8/181-188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/310; 14/129; Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 2/876; 3/1423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/156-157; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 4/44-45; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 2/34, 58.

¹⁷ İbrâhim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/320-321'de bu ismi "Şikle" olarak da vermiştir. İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79'da ise bu isim "Şekile" olarak kaydedilmiştir.

¹⁸ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/557; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/165, 174; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 2/266; İbn Manzûr, *Muhtasar*, 4/130; Farmer, *Arabian Music*, 119.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 13/59; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/557, 559; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 7/3509, 3519. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 2/24'te İbn Şikle olarak zikredilir. Ancak aynı eser 7/39'da İbn Şekle olarak kayıt düzeltilir.

²⁰ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 4/205.

840)²¹ son hükümdarı olarak kaynaklarımızda yer almıştır.²² Makalemize konu olan İbrâhim b. Mehdî'nin (ö. 224/839) Mazyâr'dan bir yıl önce öldüğünü düşünenecek olursak bu rivayetin asılsızlığını ve mantikî temellere dayandırılmadığını görürüz. Öte yandan İbrâhim b. Mehdî için sadece "İbnü'l-Mehdî" hitabının da yaygın olarak kullanıldığını hatırlatmalıyız.²³

İbrâhim b. Mehdî'nin tipolojisi ile ilgili verilen bilgiler de onun sıra dışı kişiliğini gösteren bir başka husus olarak karşımıza çıkmıştır. Oldukça rakîk bir kişiliğe, hassas bir ruha sahip olmasına rağmen iri bir vücudu olduğu için kendisine ejderha anlamına gelen "et-Tinnîn" (التينين) lakabı verilmiştir.²⁴ Bunun yanında makalemize konu olan İbrâhim'in, halife çocukları arasında en güzel konuşan kişi, şiir ve edebiyata en yatkın,²⁵ şiir rivayeti ve *Eyyâmü'l-Arab'a*²⁶ muttali bir insan olduğunu da hatırlatmalıyız.²⁷

Hediye vermek ve dostluk konusunda bir arkadaşına yaptığı nasihatler ise Araplara has cömertlik yanında Abbâsîlere mahsus zarafeti de ortaya koyan ayrıntılarla kaplanmıştır.²⁸ İbrâhim b. Mehdî, bu özelliklerine ilâve olarak Endülüslü âlim ve şair İbn Abdürabbih (ö. 328/940) tarafından sözleri tesirli bir edip ve yetenekli bir muganni olarak tanıtılmıştır.²⁹ Onun yakın dostları, genellikle musikişinaslar ve şairler olmuş,³⁰ Mühârik'tan (ö. 230/845) İbn Câmî'e (ö. 192/808), kız kardeşi Uleyye'den (210/826) Medineli muganniye Denânîr'e (ö. [?]) kadar pek çok şarkıcı, kendisiyle birlikte bulunmuştur.³¹ Şairler arasında ise İslâm öncesinin en büyük üç şairinden biri kabul edilen muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebû Sülmâ el-Müzenî'den (ö. 609 [?])³² Hâlid b. el-Muhâcir'e (ö. [?]) kadar pek çok edip İbrâhim'in

²¹ İbn Rüste, *Kitâbü'l-a'lâki'n-nefise*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), 150.

²² Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/556, 614; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 5/309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/485, 549; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 6/264; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 13/371; 14/82; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/254, 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/262; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber*, 3/318-320.

²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 1/464; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/558; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 7/39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/451; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 7/173; Bahâüddin el-Cündî el-Yümnî, *es-Sülûk fî tabakâti'l-Ulemâi ve'l-Mülûk* (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1995), 1/296.

²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/165; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târîh-i Dimaşk*, 4/130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/264.

²⁵ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/317.

²⁶ Câhiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk yıllarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılan bir tabirdir. bk. İbn Kuteybe, *es-Şîr ve ş-suarâ* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1423), 1/123, 245, 267; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/182, 466; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/22, 387; 7/32; Tevfik Berrû, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.), 374-382.

²⁷ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/39.

²⁸ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 7/314.

²⁹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 7/39.

³⁰ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/654.

³¹ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/81, 84, 105.

³² İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 4/319-320.

şarkılarına güftekârlık yapmıştır.³³

2. BİLGE HALİFE ME'MÛN

Hârûnürreşîd'in oğullarından en büyüğü olan Me'mûn, İranlı bir cariyeye olan Merâcîl'in oğlu olarak Abdullah ismiyle dünyaya gelmiştir. Halife Hârûn'un ilk erkek evlâdı olması dolayısıyla da Huld Sarayı'nda ilgi odağı haline gelmiştir.³⁴ Bağdat sarayında, cariyeye olan annesiyle yaşadığı sakin günlerden çok, aldığı ciddi eğitimle anılması, onu bilge yapan en temel faktörlerden sayılmıştır.³⁵ Yedi kıraat imamından biri kabul edilen Ali b. Hamza el-Kisâî'den (ö. 189/805) Arap dilinin inceliklerini öğrenmiş,³⁶ Hüseyim b. Beşîr el-Vâsîti (ö. 183/799),³⁷ Abbâd b. Avvâm (ö. 180/797),³⁸ Yûsuf b. Atıyye (ö. [?]) gibi hocalardan hadis dersleri alarak müktesebatını artırmıştır.³⁹ Me'mûn'un bir başka hocası ve danışmanı olan Sümâme b. Eşres el-Bağdâdî (ö. 213/828) ise onun akla ve iradeye öncelik vermesinin temelinde yatan Mutezilî fikirlerinin⁴⁰ oluşmasında etkili olmuştur.⁴¹

Me'mûn'un idarî konulardaki bilgi ve yeteneğinin gelişmesinde ise İranlı Bermekî ailesi⁴² ve onların yetiştirdiği Fazl b. Sehl, kardeşi Hasan b. Sehl gibi kalem ve siyaset ehli kişiler başta gelmişlerdir. Bunlardan Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve Tâhir b. Hüseyin (ö. 207/822); kardeşi Emîn'i (809-813) bertaraf etmesinde,⁴³ ileriki satırlarda bahsedeceğimiz üzere Hasan b. Sehl ise amcası İbrâhim b. Mehdî'yi saf dışı bırakmasında oldukça önemli

³³ İsfahânî, *Kitâbü'l-egâni*, 10/85; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3/1227.

³⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/392; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 33/282-283; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/188; Abbott, *Two Queens of Baghdad*, 110; Corci Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/425.

³⁵ Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography: The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma'mun* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 24-69.

³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/363; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 9/563; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 33/313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/62; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1470; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 3/1414; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/180-184; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 2/128, 172.

³⁷ Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/275; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 33/276-278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/216.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1397), 1/457; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/385; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/930.

³⁹ İbn Manzûr, *Muhtasar*, 14/93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/215.

⁴⁰ Raymond A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (London: Routledge, 1907), 369.

⁴¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/275; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/561; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/254; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 2/127; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 14/123; İbn Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mûtezile*, nşr. S. D. Wilzer (Wiesbaden: y.y., 1380/1961), 62-67.

⁴² Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/438; Wilhem Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 81, 213.

⁴³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 1/466-469; Belâzurî, *Ensâbu'l-esrâf*, 11/373; Ya'kübî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 1/140-142; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: *el-A'lemî*, 2010), 2/392-395; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/375-382; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 9/335-337; Dîneverî, *Ahbâru't-tvâl*, 1/394-397; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî târihi Haleb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/39; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 1/217-218.

rol oynamışlardır.

Me'mûn'un yanı başındaki ekibinde yer alan mütercim ve hikmet sahibi kimseler ise bu makalenin anlaşılmasına yeteri derecede katkı sağlayacak kadar zengin birikimleriyle karşımıza çıkmışlardır. Eski Yunan tıbbı ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim Huneyn b. İshâk el-İbâdî'den (ö. 260/873)⁴⁴ ilk İslâm filozofu ve Meşşâî ekolünün kurucusu olarak kabul edilen Ya'kûb b. İshak el-Kindî'ye (ö. 252/866 [?]) kadar pek çok önemli kimse, Me'mûn'un himayesinde bulunmuştur.⁴⁵ Yine kendi özel hekimi, Süryânî âlimi Cibrâîl b. Buhtîşû' (ö. 213/828)⁴⁶ ve antik dillerden kendisi için kitaplar tedarik eden Benî Mûsâ kardeşlerin⁴⁷ yolları, bu dönemin kayda değer sürecinde; Halife Me'mûn'un kurduğu Beytül-Hikme'de bulunmuştur.⁴⁸ Üstelik Benî Mûsâ kardeşlerin Halife Me'mûn'un isteği üzerine dünyanın enlem ve boylamını hesap etmeleri, bu dönemdeki ilmi faaliyetlerin zirveye tırmanmasının en temel göstergeleri arasında sayılmıştır.⁴⁹ Burada özetlemeye çalıştığımız bu süreç ve birbirinden yetenekli insanlar da amcası ile yaptığı taht mücadelesi esnasında Me'mûn için oldukça büyük bir avantaj sağlamıştır.

3. BULUNDUKLARI GÖREVLER VE DEVLET TECRÜBELERİ

717-718 yılları arasında İbrâhim b. Mehdî-Me'mûn arasında yaşanan iktidar mücadelesinin daha iyi tahlil edilmesi için onların yaptıkları görevler de çok iyi gözden geçirilmelidir. Mugannîliği hakkında çok şey öğrendiğimiz İbrâhim b. Mehdî'nin⁵⁰ yaptığı idarî görevlerle ilgili oldukça kısıtlı bilgiye sahibiz. Onun üvey kardeşi Hâdî-İlelhak'ın kısa iktidarında (785-786) bir göreve getirildiğine şahit olmuyoruz. Bu konu ile ilgili sadece Mûsâ el-Hâdî'nin oğlu İshâk'ın, İbrâhim b. Mehdî'nin yaklaşık iki yıl süren saltanatında (717-718) Medine valiliğine getirilmiş olmasını zikredebiliriz.⁵¹

İbrâhim b. Mehdî'nin ilk valilik görevi, kardeşi Hârûnürreşîd zamanında (786-809) olmuş ve kendisi Dimaşk valiliği yapmıştır.⁵² Bu kısa bilgilere

⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/217; Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 261.

⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 6/370; Ebû Süleymân es-Sicistânî, *Müntehabü sıvânî'l-hikme*, nşr. Abdurrahman Bedevî (Tahran: y.y., 1974), 113.

⁴⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 187-201.

⁴⁷ Bunlar Muhammed, Ahmed ve Hasan isminde üç kâşif kardeş idiler. D. R. Hill, *The Book of Ingenious Devices by the Banû (Sons of) Mûsâ bin Shâkir* (London: Springer 1979), 15 vd.

⁴⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 203, 205, 257; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1631; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/323-325; Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitât-ı ve'l-asâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 1/270, 278.

⁴⁹ David A. King, "Islamic Math And Science", *Journal For The History of Astronomy* 9 (2012), 212-218; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Naci Avcı vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 175-176.

⁵⁰ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79 vd.

⁵¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/563.

⁵² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/155; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/557.

rağmen satır aralarından onun her iki halife kardeşi ile iyi geçindiği ve onlar tarafından korunduğu anlaşılmıştır. Hatta kendisi Dımaşk valiliği esnasında, Fırat Nehri'ne yakın mesafede yer alan Rakka'da⁵³ iştahı olmayan Halife Hârûnürreşîd için sadece balık dillerinden yapılan özel ve masraflı bir yemek hazırlatarak Halife'ye olan saygısını göstermiştir.⁵⁴

İbrâhim b. Mehdî, babasının hilâfeti esnasında (775-785) kardeşi Hârûn gibi Bizans sınırlarında kahramanlıklar⁵⁵ göstermemiş, daha çok Bağdat ve civarında bulunmuştur. Mehdî'nin zındıklara karşı yürüttüğü mücadele esnasında babasının yanında bulunan İbrâhim, Basralı bir grup zındığın yargılanıp cezalandırılması esnasında Mehdî'ye destek olmuştur.⁵⁶ Pehlevî İran'ında ortaya çıkan eski gnostik ve Maniheist kültürleri canlandırmaya yönelik bu faaliyetlerin⁵⁷ Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) ortaya çıktığını hatırlamak gerekir. İran asıllı mütercim ve kâtip İbn Mukaffa', didaktik tarzda kaleme alınan Hint kökenli *Kelile ve Dimne*'yi tercüme etmesi⁵⁸ yanında, Farsça'ya çevrilen bazı Yunan klasiklerini Arapça'ya kazandırarak adından bir kez daha bahsettirmiştir.⁵⁹ İbn Mukaffa', bazı fikirlerinden dolayı⁶⁰ sonunda 142/759'de Basra'da şehrin valisi Süfyân b. Muâviye tarafından öldürülmüştür.⁶¹ Bu elîm hadise cereyan ettiği zaman İbrâhim b. Mehdî henüz dünyaya gelmemiş olsa da onun doğumunun hemen öncesinde meydana gelen bu hadise dönemin kültür ve inanç atmosferinin anlaşılması açısından önemlidir.

Şahit olduğu bazı istisnalar dışında yaşadığı bu durağan hayat ve bulunduğu çevre, onun Halife kimliğinden daha çok musikînin yönünün ağır basmasını sağlamış, yönetimdeki başarısızlığı, mûsikî konusundaki üstün

⁵³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 1/44; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/58-59.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 7/177; İbn Manzûr, *Muhtasar*, 4/136.

⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/145; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 7/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/232; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbari'l-beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.), 2/9-10; E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 38-39; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 182-183; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1/343.

⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/148; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 7/232; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/9.

⁵⁷ Georges Vajda, "Les Zindîqs en pays d'İslam", *Rivista degli Studi Orientali* 17 (1938), 169-181.

⁵⁸ N. A. Baloch, "The Origin of Kalilah wa Dimnah", *Sind University Research Journal* 1 (1961), 16-21.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat vd. (İstanbul: MEB Yayınları, 1360-62/1941-43), 2/1507-1509; Basil Gray, "Fourteenth-Century Illustrations of the Kalilah and Dimnah", *Ars Islamica* 7 (1940), 134-140.

⁶⁰ Shelomo Dov Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: E. J. Brill, 1968), 149-167; J. D. Latham, "Ibn al-Muqaffa' and Early Abbasid Prose", *Abbasid Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 48-77.

⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 1/417; Belâzurî, *Ensâbu'l-eshraf*, 4/221; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 7/373; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 6/209; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/56-57; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/32.

yeteneğiyle gölgelenmeye çalışılmıştır. Bu konuya odaklanan bir eser onu, halife olarak değil “Prens” olarak nitelemeyi daha doğru bulmuştur. Yine aynı kaynakta İbrâhim b. Mehdî, “İslâm’ın Altın Çağı”nın⁶² en yetenekli mu-sikişinasları arasında gösterilmiştir.⁶³

Halife Me’ûn ise yönetim alanında, zirvede yer almış üstlendiği vazifelerle, isminden yine sitayişle bahsettirmiştir.⁶⁴ Me’ûn, Abbâsî iktidarının başladığı ve merkezî üs olup daha sonra da önemini koruduğu Horasan⁶⁵ valiliği ile idareciliğe ilk adımını atmıştır.⁶⁶ Üstelik Horasan’dan Hemedân’a kadar uzanan bu önemli görevi,⁶⁷ bir nevi genel valilik olarak kendisini göstermiştir. Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr el-Leysî’nin (ö. 131/748),⁶⁸ Abbâsîlerin ilk Horasan valisi Ebû Müslim-i Horasânî’nin (ö. 137/755) güçlerinin, bu bölgeden geldiği hatırlanacak olursa,⁶⁹ Me’ûn’un burada yaptığı görevin ne kadar önemli olduğu, bir kez daha müşahede edilecektir.

Me’ûn’un 186/802’de babası Hârûnürreşîd ve kardeşi Muhammed el-Emîn ile birlikte hacca gitmesi ve orada ikinci veliaht olarak ilân edilmesi,⁷⁰ onun tecrübe ve birikimlerine zenginlik katmıştır. Emîn’in birinci veliaht olduğuna dair hazırlanan bir ahitname, Kâbe’nin duvarına asılmasına ve Emîn’in annesi Zübeyde bnt. Ca’fer’in zenginliği ile Hâşimî ailesinin desteğine rağmen Me’ûn, hilâfet yarışında kardeşine üstünlük sağlamayı bilmiştir.⁷¹ Hilâfetinin önündeki en büyük engel olan bu hadiseyi kolayca aşması, onun amcası İbrâhim’i saf dışı bırakmasında da kendisi için oldukça önemli

⁶² Linda S. George, *Golden Age of Islam* (New York: Benchmark, 1998), 28 vd.; Maurice Lombart, *Golden Age of Islam* (Princeton: Markus Wiener, 2003), 15 vd.

⁶³ Farmer, *Arabian Music*, 157.

⁶⁴ Ebû Ömer Muhammed el-Kindî, *Kitâbü vülât ve kitâbü’l-kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Leiden: E. J. Brill, 1964), 174-176.

⁶⁵ Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 575-576, 585-629; Kazvîni, *Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 361-362; C. E. Bosworth, “The Rise of Kerramiyyah in Khurasan”, *The Moslem World* 50 (1960), 5-14.

⁶⁶ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 1/99; Taberî, *Târîhu’l-ümem*, 8/527; Zehebî, *A’lâmî’n-nübelâ*, 9/335; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/366; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 3/84; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 25/331.

⁶⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9/66; Sibî İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 14/60.

⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 1/366-370; Belâzurî, *Ensâbu’l-eshrâf*, 3/260-264; Ya’kûbî, *el-Büldân*, 1/135-139; Taberî, *Târîhu’l-ümem*, 7/32-47; Hamilton A. R. Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt (Ankara: Çağlar Yayınları, 2005), 103-112.

⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 35/408; Zehebî, *A’lâmî’n-nübelâ*, 6/48-51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/234, 241, 282; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 209-215; Jacob Lassner, *Islamic Revolution and Historical Memory* (New Haven: Connecticut: American Oriental Society, 1986), 99-133; Richard N. Frye, “The Role of Abû Muslim in the Abbasid Revolt”, *The Moslem World* 37 (1947), 28-38.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem*, 8/275; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 6/224; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 22/134.

⁷¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/163-165; Muhammed el-Cenedî, *es-Sülûk fî tabakâtü’l-ulemâ-i ve’l-mülûk*, (*Tabakâtü’l-Cenedî*), thk. Muhammed b. Ali b. Huseyn (y.y., Mektebetü’l-İrşâd, 1995), 1/192; Hândmîr, *Düstûrü’l-Vüzerâ*, nşr. Saîd-i Neffîsî (Tahran: İntişarat-ı İkbal 1317), 61-67; William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* (London: Kessinger Publishing, 1984), 494-497.

bir deneyim olmuştur. Diğer yandan Me'mûn, Hârûnürreşîd'in 193/809'da Merv'e doğru çıktığı son seferinde de babasının yanında yer almış, onun Tus'ta vefat ettiği anlarda kendisine yoldaşlık etmiştir.⁷² Özetlemeye çalıştığımız bu süreç ise kendisini, aileden gelme rakiplerinin karşısında oldukça üstün bir konuma yükseltmiştir.

4. İBRÂHİM B. MEHDÎ-ME'MÛN ARASINDAKİ İKTİDAR MÜCADELESİ

İbrâhim b. Mehdî, Huld sarayında şarkılar okuyup, yeğeni Halife Me'mun'a itaat arz ederken hiç beklenmeyen bir gelişme, onu siyaset sahnesine çekmiştir. Bağdat yerine Merv'den ülkesini yönetmeyi tercih eden Halife Me'mûn, 2 Ramazan 201/24 Mart 817'de Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) neslinden gelen İsnâşaeriyye'nin yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) oğlu Ali er-Rızâ'yı (ö. 203/818) veliaht tayin ederek ezber bozan bir davranış sergilemiştir.⁷³ Me'mûn, bununla kalmamış bayrağın ve asker üniformasının rengini Abbâsî siyahından⁷⁴ Şîi yeşiline çevirerek de Bağdat'taki Abbâsî ailesinin tepkisini üzerine çekmiştir. İlk kez hanedan dışından birisinin veliaht tayin edilmesiyle derhal Me'mûn'a karşı harekete geçen Bağdat'taki Hâşimî soyluları, önce Filistin valisi Mansûr b. Mehdî'yi⁷⁵ işbaşına geçirmek istemişler, ancak onun yetersiz kalacağını görünce de kararlarını İbrâhim b. Mehdî üzerine yoğunlaştırmışlardır.⁷⁶

İbrâhim b. Mehdî, şarkılar okuduğu Bağdat'ın yeni halifesi olmuş ve "el-Mübârek" lakabını alarak 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817'de Abbâsî başşehirinde adına hutbe okutmuştur. Ardından içlerinde kardeşi Mansûr'un da yer aldığı Abbâsî ailesinin biatleri kabul edilmiş ancak ordu içinde Me'mûn taraftarı askerlerin huzursuz olduklarına dair gelen haberler onu endişeye sevk etmiştir.⁷⁷ Yeni halife sükûneti tesis etmeyi başarmış ve Bağdat'tan çıkan ordu, geçtiği şehirlere hâkim olarak sonunda Medâin'de karargâh kurmuştur. Bundan sonra Me'mûn'un kuvvetlerine karşı mücadeleye girilmiş ancak gelişmeler İbrâhim b. Mehdî'nin aleyhine cereyan etmiştir.⁷⁸

⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/315; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 9/230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/366; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/354.

⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/269-271; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/22-24; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/124-126; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber*, 1/312-313; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sînaâtü'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 13/232; Seydi Kiraz, "Süleyman Giryânî'nin On İki İmam Menâkıbnâmesi", *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 12/10 (2017), 185-224.

⁷⁴ Abbâsîlerin siyah rengi esas almaları ile ilgili olarak bk. Moshe Sharon, *Black Banners from the East, Revolt: The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution* (Hebrew: Max Schloessinger Memorial Fund, 1990), 25 vd.

⁷⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-esrâf*, 4/278.

⁷⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 334-335; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/557; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 60/353-354; İbn Manzûr, *Muhtasar*, 25/269.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/557; Zehebî, *A'lâmî'n-nübelâ*, 10/274; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/39.

⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/155, 167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/107-108; İbnü'l-Esîr, *el-*

İbrâhim b. Mehdî, Me'mûn karşısında başarısız olmuş ve onun Irak valisi Hasan b. Sehl'e (ö. 236/851) Vâsıt'ta mağlup olarak bu yarıştan bir müddet sonra çekilmiştir.⁷⁹ Onun iktidarının yaklaşık 1 yıl 11 ay sürdüğüne dair bilgi,⁸⁰ ayrıca iktidar süresinin 817-818 yılları arasında olduğunu da bizlere hatırlatmıştır. İbrâhim, yeğenine karşı mağlup olunca Me'mûn'a özür beyanında bazı sözler sarf etmiştir. Halife Me'mûn, karşısına getirilen amcası için, "Ben de şimdi Yûsuf peygamberin kardeşlerine söylediğini söylüyorum" demiştir. Bunun üzerine İbrâhim b. Mehdî "Bugün sizi kınamak yok. Allah sizi affetsin; O merhametlilerin en merhametlisidir"⁸¹ âyetlerini okuyarak yeğeninin öfkesini yatıştırmıştır.⁸² Bu edebî ve itaatkâr sözler, onun affedilmesini sağladığı gibi İbrâhim b. Mehdî'nin beyân ve ifade gücünün eşsizliğini de göstermiştir.⁸³

Şimdiye kadar Abbâsî tarihinde görülmemiş olan bu iktidar mücadelesi esnasında Me'mûn ve amcası İbrâhim'in yanındaki kumandanların olaylarda oynadığı rol de konumuza ışık tutacak ayrıntılar içermiştir. Me'mûn'un kumandanı Hasan b. Sehl, veziri Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) kardeşidir.⁸⁴ Meşhur İranlı vezir ailesinden Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'ye (ö. 193/808) hizmet eden Hasan, bu süreç içerisinde yönetim becerisini oldukça geliştirmiştir.⁸⁵ Elde ettiği bu yönetim becerisine ilaveten, kızı Hatice Bûrân'ı 210/825 yılında Halife Me'mûn ile evlendiren⁸⁶ Hasan b. Sehl, daha önce de Emîn-Me'mûn mücadelesi esnasında abisi vezir Fazl'ın yanında oynadığı etkin rol ile göz doldürmüştür.⁸⁷

Me'mûn ile amcası İbrâhim arasındaki bu mücadelede, yapılan evliliklerin de bu iktidar arayışlarına farklı bir bakış açısı kazandırdığı görülmüştür. Yukarıda arz edildiği gibi Me'mûn, İran asalet ailesinden ve idârî-askerî gelenekten gelen Hatice Bûrân ile evlenmiştir. İbrâhim b. Mehdî'nin ise ca-

Kâmil, 5/496-498; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/203-204.

⁷⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 1/470; Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/555-559; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/274; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/500-504; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 2/172-174.

⁸⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 335.

⁸¹ Yûsuf 12/92.

⁸² Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/604-606; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/545; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/387; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/177.

⁸³ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 2/24-25.

⁸⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/424, 528-529, 540; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/85-86.

⁸⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1992), 8/455; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/387.

⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/566; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 11/172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/502; İbnü'l-Adîm, *Buğyeytü't-taleb*, 5/2380; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 7/174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/125; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 2/287; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 14/75; Philip K. Hitti, *History of the Arabs* (London: Macmillan Publishing, 1984), 333.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/464; Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, 10/284; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber*, 3/303; Hugh Kennedy, *Early Abbasid Caliphate* (London: Revivals, 1981), 96-114.

riyesi olan muganniye Şâriye ile izdivaçta bulunduğu zikredilmiştir.⁸⁸ Bu konularda en çok malumat sahibi olduğumuz tarihçi ve edip Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967) ise Şâriye'den bahsetmesine rağmen onun İbrâhim'in eşi olduğuna dair bir bilgi vermemiştir. Sadece ilâve bilgi olarak Şâriye ile bir başka muganniye Rayyik'ten bahsederek her ikisinin İbrâhim'in şarkılarında ona eşlik ettiklerini dile getirmiştir.⁸⁹ Üstelik diğer kaynaklar da Şâriye'nin İbrâhim'in cariyesi olduğunu ve söylediği şarkılarla ön plana çıktığını zikretmişlerdir.⁹⁰ Durum ne olursa olsun İbrâhim'in musiki çevresinden kopamaması ve muganniye cariyelerle şarkı okuması, onun eleştirildiği konulardan birisi olmuştur.

İbrâhim b. Mehdî'nin kumandanlarının ise daha düşük profilli kimselerden oluştuğu müşahede edilmiştir. Bu süreçte kendisine destek çıkan Saîd b. Sâcûr ve İsâ b. Muhammed adlı kumandanları, 26 Receb 202/7 Şubat 818'te Kûfe ile Basra arasında yer alan Vâsıt yakınlarında Me'mûn'un Irak valisi Hasan b. Sehl tarafından bozguna uğratılmışlardır.⁹¹ Felâket bununla da kalmamış İbrâhim b. Mehdî, kumandanlarından İsâ b. Muhammed'in Hasan b. Sehl ile mektuplaştığını ve kendisine ihanet ettiğini öğrenerek yıkılmış, kumandanını hapse atsa da çaresizliğinden tekrar serbest bırakma gereği hissetmiştir.⁹² İbrâhim'in diğer kumandanı Saîd b. Sâcûr ise daha az yetenekli bir kişi olarak karşımıza çıkmış, Hasan b. Sehl'in Kûfe'deki âmili İbn Hübeyre Humeyd b. Abdülhamîd'e yenilerek sırta kadem basmıştır.⁹³

İktidar savaşını kaybedip akrabaları olan Hâşimoğullarının bir nevi ihanetine uğrayan İbrâhim'in onlara olan sitemi yine musikîşinaslığına ve şairliğine uygun detaylar içermiştir. "*Allah Abbasoğullarına iyilik vermesin*" diye başlayan bu sitem sözleri, felâkette ve mağlubiyette insanların eğilimlerinin bir anda değiştiğini açıkladığı gibi devletin ipinin de Alioğulları'na geçmesini zemmetmiştir.⁹⁴ Nitekim onun bu eleştirileri karşılığını bulmuş, Ali er-Rızâ, 29 Safer 203/5 Eylül 818'de Tûs şehrinde zehirlenerek ortadan kaldırılmıştır.⁹⁵

Kumandanları yetensiz ve ehil olmamasına rağmen İbrâhim b.

⁸⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 5/82-84.

⁸⁹ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/79.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 9/152; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 7/183; İbn Manzûr, *Muhtasar*, 4/141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/327.

⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/547-548; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/480; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber*, 3/307-308.

⁹² Taberî, *Târîhu'l-ümem*, 8/569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/504.

⁹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 22/204.

⁹⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-ışrâf*, 335.

⁹⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/408-410; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/270'de Ali er-Rızâ'nın zehirlenerek öldüğü yanında tarih olarak farklı rivayetler de ön plana çıkarılır. Ayrıca onun cenaze namazını bizzat Me'mûn'un kıldırıldığı ve babası Hârûnürreşîd'in mezarı başına defnedildiği bilgileri de ilave edilir.

Mehdî'nin imdadına yukarıda da zikrettiğimiz gibi belagat ve fesahatteki üstün meziyetleri yetişmiş ve Me'mûn'a kendisini affettirmiştir.⁹⁶ Böylece İktidarını kaybetmesine rağmen Halife tarafından affedilen İbrâhim b. Mehdî, Me'mûn'un yanına sık sık gelerek kendisini ziyaret etmiş aralarında uzun süren sohbetler gerçekleşmiştir. Bu esnada kendilerine şarkılar okuyan bir cariye ise dostluk, kardeşlik ve akıl sağlığıyla ilgili nağmeler teganni etmiştir. Yine bu esnada olaya dâhil olan bir tufeyli (asalak), bu olayları daha eğlenceli hale getirmiştir.⁹⁷ İbrâhim, kendisinin hilâfet rüyalarının önündeki en büyük iki engel olan Me'mûn ve onun hem veziri hem de kayınpederi olan Hasan b. Sehl için şarkılar okuyarak dostluk havasını devam ettirmiştir.⁹⁸ İzlediği bu dostane siyaset ve düşmanlığa yer vermeme hasleti onu, Me'mûn'dan yaklaşık altı yıl daha fazla yaşatmış, diğer yeğeni Mu'tasım-Billâh'ın (833-842) hilafetini görme ayrıcalığına eriştirmiştir.

SONUÇ

İslâm tarihinde, amca ve yeğen arasındaki iktidar mücadeleleri arasında en ilginç ve kayda değeri, Halife Me'mûn ile amcası İbrâhim b. Mehdî arasında yaşanmıştır. Birisi İslâm'ın entelektüel uyarıcısı olarak tanıtılırken, diğeri musikişinas kişiliği ve rakîk karakteri ile ön plana çıkmıştır. Bundan dolayı da makalede ele alınmaya çalışılan bilgi ile müzisyenin iktidar mücadelesinde bu hususiyetler ön plana çıkmıştır. İbrâhim b. Mehdî, dönemin büyük musikişinasları arasında sayılmış, bu sebeple dostları ağırlıklı olarak müzisyenlerden oluşmuştur. Onun yanında Mühârık, İbn Câmî, kız kardeşi Uleyye bnt. Mehdî gibi musikişinaslar yer alırken, Me'mûn'un yanında âlimler, hekimler ve filozoflar onun hükümranlığına olumlu katkı sağlamışlardır. Bunlar arasında özel hekimi, Süryânî âlimi Cibrâil b. Buhtîşû, mütercim ve hekim Huneyn b. İshâk, İslâm filozofu ve Meşşâî ekolünün kurucusu olarak kabul edilen Ya'kûb b. İshak el-Kindî gibi İslâm bilim tarihine ismini altın harflerle yazdıran kişiler yer almıştır. Aynı zaman diliminde Halife olarak gösterilen bu renkli karakterler, ilklük özellikleriyle de dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir.

İbrâhim b. Mehdî, İbâhim el-Mevsılî ve oğlu İshâk'ın başını çektiği klasik musiki ekolünün karşısında yer alarak İran orijinli romantik ekolü oluşturmuştur. Me'mûn ise 9. yüzyılın ilk çeyreğinde, Benî Mûsâ kardeşler olarak bilinen âlimlere, dünyanın enlem ve boylamını hesap ettirmek gibi oldukça önemli bir gelişmeye imza atmıştır. Onların kumandanlarının ve birlikte oldukları devlet adamlarının da bu iktidar mücadelesinde etkin oldukları gözlemlenmiştir. Me'mûn'un kumandanı ve veziri Hasan b. Sehl, dira-

⁹⁶ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 2/24-25.

⁹⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, nşr. Kemâl Hasan el-Merî (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 4/11-13.

⁹⁸ İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 10/107.

yetli bir kimse olarak hatırlanırken, İbrâhim b. Mehdî'nin kumandanı İsâ b. Muhammed'in izlediği ikili siyaset, bu mücadeleden Me'mûn'un galip olarak ayrılmasının önünü açmıştır. Bu mücadelenin aynı zamanda Horasan ile Bağdat; İran ile Irak mücadelesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ilginç ve sıra dışı iktidar mücadelesinde, Horasan valiliği yapan Me'mûn'un kısa süre Dımaşk valiliğinde bulunup hayatının büyük bölümünü Bağdat'taki dillere destan Huld Sarayı'nda geçiren amcasına galip gelmesinin nedenlerini de gözler önüne sermiştir. Bu süreç de kalem ve hikmet ehlinin, sanat erbabından daima önde olduğu gerçeğini bir kez daha ortaya koymuştur. Öte yandan bu süreçte, musiki ile uğraşan kimselerin devlet yönetimine talip olabilecekleri, ancak vakitlerini sadece eğlenceye ayırmalarının oldukça mahzurlu olduğu sonucu da kendisini göstermiştir. Şiir ve nağmelerin gönüllerdeki rahatlatıcı etkisinin, bilim ve hikmet karşısında yetersiz kalabileceği, devlet yönetiminde ve medeniyet inşasında bilim ve hikmetin tesirinin daha kalıcı olabileceği hususu da bir kez daha kendisini belli etmiştir. Son olarak İbrâhim'in hilâfet mücadelesini kaybettikten sonra yeğeni Me'mûn'dan özür dilemesi ve diyalog kanallarını kapatmamasının da kendi rakîk kişiliğinin beklenen bir sonucu olduğu müşahede edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia. *Two Queens of Baghdad: Mother and Wife of Hārūn al-Rashīd*. Chicago: University of Chicago Press, 1946.
- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târihi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- Anonim. *el-Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1871.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Baloch, N. A. "The Origin of Kalilah wa Dimnah". *Sind University Research Journal* 1 (1961), 16-21.
- Barthold, Wilhem. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. nşr. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1959.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân, Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Berrû, Tefvik. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, ts.
- Bosworth, C. E. "The Rise of Kerramiyyah in Khurasan". *The Moslem World* 50 (1960), 5-14.
- Buhârî. *Câmi's-sahih*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsrunnâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cenedî, Muhammed. *es-Sülûk fî tabakâti'l-ulemâ-i ve'l-mülûk, (Tabakâtü'l-Cenedî)*. thk. Muhammed b. Ali b. Huseyn. y. y., Mektebetü'l-İrşâd, 1995.
- Cooperson, Michael. *Classical Arabic Biography: The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma'mun*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbâru't-tvâil*. thk. Abdülmun'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-

- Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî ahbarî'l-beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısırî, ts.
- Ezdî, Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsil*. nşr. Ali Habîbe. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1967.
- Farmer, Henri George. *A History of Arabian Music*. London: Luzac Publishing, 1929.
- Frye, Richard N. "The Role of Abû Muslim in the Abbasid Revolt". *The Moslem World* 37 (1947), 28-38.
- George, Linda S. *Golden Age of Islam*. New York: Benchmark, 1998.
- Gibb, Hamilton A. R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Goitein, Shelomo Dov. *Studies in Islamic History and Institutions*. Leiden: E. J. Brill, 1968.
- Gray, Basil. "Fourteenty-Century Illustrations of the Kalilah and Dimnah". *Ars Islamica* 7 (1940), 134-140.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1397.
- Hândmîr. *Düstûrül-vüzerâ*. nşr. Saîd-i Neffsî. Tahran: İntişarat-ı İkbâl 1317.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Hill, D. R. *The Book of Ingenious Devices by the Banû (Sons of) Mûsâ bin Şâkir*. London: Springer 1979.
- Hitti, Philip K. *Arap Tarihinin Mimarları*. çev. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- Hitti, Philip K. *History of the Arabs*. London: Macmillan Publishing, 1984.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Honigmann, E. *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. çev. Fikret İşıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- İbn A'sem el-Kûfî. *Fütûh*. nşr. Süheyl Zekkâr. Beyrut: y.y., 1992.
- İbn Abdürabbih. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Abdülmecid er-Ruhaynî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn. *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-iber ve dîvânu mübtede' ve'l-haber fî tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve âsirihim min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Havkal en-Nasîbî. *Kitâbü sûreti'l-arz*. nşr. J. H. Kramers. Leiden: E. J. Brill, 1938.
- İbn Hişâm. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-î. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1955.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe. *eş-Şî'r ve's-Şuarâ*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1423.
- İbn Manzûr. *Muhtasar-ı Târîh-i Dimaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1984.
- İbn Murtazâ. *Kitâbü Tabakâti'l-Mûtezile*. nşr. S. D. Wilzer. Wiesbaden: y.y., 1961.
- İbn Rüste. *Kitâbü'l-A'lâk'ın-Neffse*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J.Brill, 1967.
- İbn Sâ'd. *et-Tabakâti'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.

- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dârü'l-Fıkr, ts.
İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî târîhi Haleb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Fakîh. *Kitâbü'l-büldân*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbü'l-egânî*. thk. İhsan Abbas vd. Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- İstahrî, İbrâhim b. Muhammed. *Mesâlikü'l-memâlik*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu'l-a'sâ fî sinaâtî'l-inşâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karakuş, Nadir. *Bir İhtilalcinin Anatomisi, Ebû Müslim Horasani*. İstanbul: Neva Yayınları, 2017.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Kilisli Muallim Rifat vd. İstanbul: MEB Yayınları, 1360-62/1941-43.
- Kazvîni, Hamdullah. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kennedy, Hugh. *Early Abbasid Caliphate*. London: Revivals, 1981.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed. *Kitâbü vülât ve kitâbü'l-kudât*. nşr. Rhuvon Guest. Leiden: E. J. Brill, 1964.
- King, David A. "Islamic Math And Science". *Journal For The History of Astronomy* 9 (2012), 212-218.
- Kiraz, Seydi. "Süleyman Giryânî'nin On İki İmam Menâkıbnâmesi". *Turkish Studies Comperative Religious Studies* 12/10 (2017), 185-224.
- Lassner, Jacob. "Did the Caliph Abu Ja'fer al-Mansur Murder his Uncle Abdullah b. Ali and Other Problems with in the Ruling House of the Abbasids". *Studies in Memory of Gaston Wiet*. ed. Myriam Rosen-Ayalon. 69-99. Jerusalem: y.y., 1977.
- Lassner, Jacob. *Islamic Revolution and Historical Memory*. New Haven: Connecticut: American Oriental Society, 1986.
- Latham, J. D. "Ibn al-Muqaffa' and Early Abbasid Prose". *Abbasid Belles-Lettres*. ed. Julia Ashtiany vd. 48-77. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Lombart, Maurice. *Golden Age of Islam*. Princeton: Markus Wiener, 2003.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitât-ı ve'l-asâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Mansurnoor, A. "The Significance of the Murder of Walid II in Early Islamic History". *Hamdard Islamicus* 13/4 (1990), 65-75.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-İsrâf, Dünya Coğrafyası ve Tarihi*. çev. Mithat Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. nşr. Kemâl Hasan el-Mer'î. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muir, William. *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*. London: Kessinger Publishing, 1984.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam'da Bilim ve Medeniyet*. çev. Naci Avcı vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Nicholson, Raymond A. *A Literary History of the Arabs*. London: Routledge, 1907.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Yay., 2019.

- Sarıçam, İbrâhim. "İbrâhim b. Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sharon, Moshe. *Black Banners from the East, Revolt: The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution*. Hebrew: Max Schloessinger Memorial Fund, 1990.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Sicistânî, Ebû Süleymân. *Müntehabü sıvâni'l-hikme*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Tahran: y.y., 1974.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387.
- Vajda, Georges. "Les Zindîqs en pays d'İslam". *Rivista degli Studi Orientali* 17 (1938), 169-181.
- Vâkîdî, bû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1409/1989.
- Vasiliev, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Watt, William Montgomery. *Mahomet à Médine*. Paris: Payot, 1959.
- Welhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mühennâ. Beyrut: *el-A'lemî*, 2010.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-üdebâ: irşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yümnî, Bahâüddin el-Cündî. *es-Sülûk fî tabakâti'l-ulemâi ve'l-mülûk*. San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yay., 2012.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Nadir Karakuş.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.